

G.M.QULİYEVA

baş müəllim

e-mail: Gunay_Verdiyeva@mail.ru

: <https://orcid.org/0009-0006-7825-7799>

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

(Gəncə şəh., Atatürk pr., 450)

10.62021/0026-0028.2024.4.035

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ FEİLLƏRDƏN ƏŞYA VƏ ŞƏXS ADLARI BİLDİRƏN İSİMLƏRİN DÜZƏLMƏSİ

Xülasə. Məqalədə müasir Azərbaycan və ingilis dillərində feillərdən əşya və şəxs adı bildirən isimlərin düzəlməsi yolları, onların ingilis dilində feili söz yaradıcılığı ilə ortaq və fərqli cəhətləri aşkara çıxarılır. Müqayisəli təhlil belə nəticəyə gətirib çıxarır ki, Azərbaycan dilində feildən isimlərin morfoloji, sintaktik yolla yaranması ingilis dilindən fərqli olaraq üstünlük təşkil edir. İngilis dilində feillərdən əşya və şəxs mənalı isimlər daha çox analitik, sintaktik yolla düzəlir.

Açar sözlər: söz yaradıcılığı, feil, isim, sözyaratma üsulları, oxşarlıqlar, fərqlər

Giriş. Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı potensialı olduqca zəngin və çoxşaxəlidir. Bu zəngin sahəni sistemləşdirmək, onun digər nominasiya sahələri ilə sərhədini müəyyənləşdirmək, sinxronik sözyaratmanı diaxronik, etimoloji söz yaradıcılığından fərqləndirmək günümüzün aktual məsələlərindəndir. Çox vacib məsələlərdən biri də Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığını digər dillərin sözyaratma yolları, prinsipləri ilə müqayisəli şəkildə öyrənmək və bu sahədə oxşar və fərqli cəhətləri aşkarlamaqdır. Belə tədqiqatlar hər bir dil üçün həmişə faydalı olur, onun bəzi problemlili məsələlərinin həll olunmasına müəyyən dərəcədə işıq salır. Semio-logiya və struktur dilçiliyin əsasını qoymuş məşhur isveçrə dilşünası Ferdinand de Sössür öz fundamental “Ümumi dilçilik kursu” əsərində yazmışdır: “Dilçilik mexanizmi bütövlükdə oxşar və fərqli cəhətlər ətrafında cərəyan edir” [6, s. 285].

Hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də feillər aparıcı rol oynayır [5].

Əsas hissə. Hazırkı məqalədə məqsəd müasir Azərbaycan və ingilis dillərində feillərdən əşya və şəxs adlı isimlərin düzəlməsi yollarını araşdırmaqdır. Həm Azərbaycan, həm ingilis dilində feillərdən düzələn isimlərin böyük əksəriyyəti əşya və şəxs adları bildirən törəmələrdir. “Əşya” söz-termini kimi burada konkret, cansız, sayıla bilən, cəm şəkilçisi qəbul edən isimlər nəzərdə tutulur, yəni söhbət leksik yox, qrammatik əşyəvilikdən gedir. Onlar da xüsusi sözdüzəldici şəkilçilərin (suffikslərin) vasitəsilə yaranır. Azərbaycan dilində bu şəkilçilər milli şəkilçilərdir və milli feillərimizə də artırılmaqla düzəltmə isimlər əmələ gətirir. Onlar aşağıdakılardır:

1) *-ıq* (*-ik*, *-uq*, *-ük*, *-q*) şəkilçisi ilə müəyyən proses və hərəkətin nəticəsində əmələ gələn məfhumları bildirən isimlər düzəlir: *tapşırmaq* – *tapşırıq*, *kəsmək* – *kəsik*, *sarımaq* – *sarıq*, *çıxmaq* – *çıxıq*, *burmaq* – *buruq*, *bölmək* – *bölük*, *tüpürmək* – *tüpürük*, *qorumaq* – *qoruq* və s. Məsələn: 26.07.2024-cü il tarixdə “Keşikçidağ” Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğunun təşkilatçılığı ilə respublika elmi-praktik seminarı keçirildi; *Tapşırıqlar* vaxtında yerinə yetirildi.

2) *-caq* (*-cək*) şəkilçisi vasitəsilə əşya və alət adlarını bildirən isimlər düzəlir: *oyna(maq)* → *oyun-caq*, *yığıl(maq)* → *yığın-caq*, *yellən(mək)* → *yellən-cək*, *diyirlən(mək)* → *diyir-cək* və s. Məsələn: Mağazada cürbəcür *oyuncaqlar* satılırdı; Ağacdən uzun bir *yelləncək* asılmışdı.

Gördüyümüz kimi, *oyuncaq*, *yığıncaq*, *diyircək* sözləri şəkilçilərdən başqa, həm də müxtəlif morfonoloji proseslər nəticəsində düzəlmişlər: *oyuncaq* “oyna” feilində sonuncu saitin ixtisarı və kökə *u* saitin artırılması, *yığıncaq* “yığıl” feilində sonuncu samitin əvəzlənməsi, *diyircək* isə «diyirlə» feilində *lə* şəkilçisinin ixtisarı yolu ilə əmələ gəlmişlər.

3) *-acaq(-əcək)* şəkilçisi vasitəsilə də geniş mənada əşya, yer, zaman, alət vasitə bildirən isimlər düzəlir: *yan(maq)* → *yan-acaq*, *sığın(maq)* → *sığın-acaq*, *otur(maq)* → *otur-acaq*, *sil(mək)* → *sil-əcək*, *söykən(mək)* → *söykən-əcək*, *gir(mək)* → *gir-əcək* və s. Məsələn: Maşında *yanacaq* azalmışdı; Evdə bir *oturacaq* da yox idi; Onlar həyətin *girəcəyində* dayanmışdılar; O yorulmuşdu və özünə bir *söykənəcək* axtarırdı.

Bu şəkilçi həm də qəti gələcək zaman şəkilçisi ilə omonimlik əlaqəsinə girir: Məsələn: Tonqal hələ çox *yanacaq*; O, sabah bizə *gələcək*.

4) *-tı (-ti, -tu, -tü)* şəkilçisi vasitəsilə müəyyən bir prosesin nəticəsində meydana çıxan hadisə, əşya, əlamət adlı isimlər əmələ gəlir: *bağır(maq)* → *bağırtı*, *qaral(maq)* → *qaraltı*, *ağar(maq)* → *ağartı*, *göyər(mək)* → *göyərti* və s. Məsələn: Uzaqdan beş-altı *qaraltı* görünürdü; Qidalanma zamanı *göyərtidən* çox istifadə etmək lazımdır.

5) *-ıntı (-inti, -untu, -üntü)* şəkilçisi ilə müəyyən bir prosesin nəticəsini bildirən isimlər əmələ gəlir: *qaz(maq)* → *qazıntı*, *çırp(maq)* → *çırpıntı*, *əz(mək)* → *əzinti*, *gör(mək)* → *görüntü*, *ov(maq)* → *ovuntu*, *çürü(mək)* → *çürüntü* və s. Məsələn: Avey dağı ətrafında arxeoloqlar tərəfindən *qazıntılar* aparılır; Onun bədənində bir neçə yerdə *əzinti* yerləri var idi; Bağçada *çürüntü* əlindən yerimək olmurdu.

6) *-ıcı (-ici, -ucu, -ücü, -yıcı, -yici, -yucu, -yücü)* məhsuldar şəkilçidir, onun vasitəsilə feillərdən çoxlu sayda şəxs (peşə, sənət, xasiyyət və s.) mənalı isimlər düzəlir: *at(maq)* → *at-ıcı*, *apar(maq)* → *apar-ıcı*, *sat(maq)* → *sat-ıcı*, *qur(maq)* → *qur-ucu*, *seç(mək)* → *seç-ici*, *bil(mək)* → *bil-ici*, *dinlə(mək)* → *dinlə-yici*, *izlə(mək)* → *izlə-yici*, *buyur(maq)* → *buyur-ucu*, *hör(mək)* → *hör-ücü*, *gör(mək)* → *gör-ücü*.

Bu şəkilçi vasitəsilə həm də hər hansı hərəkətin nəticəsi kimi müəyyən əşya mənalı isimlər də düzəlir: *soyut(maq)* → *soyud-ucu*, *ötür(mək)* → *ötür-ücü*, *böyüt(mək)* → *böyüd-ücü*, *qır(maq)* → *qır-ıcı*, *sındır(maq)* → *sındır-ıcı*, *qablaşdır(maq)* → *qablaşdır-ıcı*, *ayır(maq)* → *ayır-ıcı*, *yoxla(maq)* → *yoxla-yıcı*, *payla(maq)* → *payla-yıcı*, *partla(maq)* → *partla-yıcı*, *tərlət(mək)* → *tərləd-ici*, *əyir(mək)* → *əyir-ici*, *qoru(maq)* → *qoru-yucu*. Məsələn: *Satıcı* çek kağızını və xırda pulları qaytardı; *Seçicilər* öz namizədlərinə səs verdilər; Mənə *soyuducudan* su gətir; Vaqif *sürücü* işləyir; Bu naqıl *ötürücüdür*.

7) *-maq* şəkilçisi. Bu şəkilçi vasitəsilə, bildiyimiz kimi, feilin məsdər forması düzəlir: *yazmaq*, *pozmaq*, *getmək*, *gəlmək* və s. Lakin Azərbaycan dilində, çox olmasa da, bir neçə söz vardır ki, onlarda bu şəkilçi çox aydın şəkildə sözdüzəltmə rolunu nümayiş etdirir, birləşdiyi feildən əşya, alət mənalı törəmə isimlər əmələ gətirir: *yemək*, *içmək*, *cırmaq*, *qazmaq* və s. Məsələn: Ana, mənə *yemək* ver; O, *qazmağı* çox xoşlayır [1, s. 78].

8) Feillərdən əşya və şəxs mənalı isimlərin düzəlməsində iştirak edən ən məhsuldar şəkilçilərdən biri də *-qın(-ğın, -gin, -qun, -gün, -ğun, -kün)* şəkilçisidir: *qaç(maq)* → *qaç-qın*, *köç(mək)* → *köç-kün*, *daş(maq)* → *daş-qın*, *qır(maq)* → *qır-ğın*, *uç(maq)* → *uç-qun*, *sat(maq)* → *sat-qın*.

Bunlardan başqa, Azərbaycan dilində bir neçə qeyri-məhsuldar şəkilçilər vardır ki, onların da vasitəsilə feillərdən əşya mənalı isimlər düzəlir. Onlar aşağıdakılardır:

-ğa (-gə): *qovur(maq)* → *qovur-ğa*, *süpür(mək)* → *süpür-gə*. Məsələn: Mən *qovurğanı* çox sevirəm; Bazardan bir *süpürgə* aldım.

-ar (-ər): *aç(maq)* → *aç-ar*, *dön(mək)* → *dön-ər*. Məsələn: Qapının *açarı* itib; Şəhərin hər yerində *dönər* satırlar.

Bu şəkilçi həm feildən düzəlmiş mücərrəd mənalı isimlərin şəkilçisi ilə (*çıxmaq* → *çıx-ar*, *tutmaq* → *tut-ar*, *düşmək* → *düş-ər*), həm şəxs mənalı isimlərin şəkilçisi ilə (*yazmaq* → *yaz-ar*, *çapmaq* → *çap-ar*, *oxşamaq* → *oxş-ar*), həm də qeyr-qəti gələcək zaman şəkilçisi ilə (*almaq* → *al-ar*, *vermək* → *ver-ər*) omonimlik təşkil edir. Məsələn: İnsan gərək həmişə gəli-

rini, çıxarını bilsin; İndi yazarlar həddən artıq çoxalıb; Dünya bir pəncərə, hər gələn baxar, gedər.

-gəc: (süz-mək → süz-gəc, üz-mək → üz-gəc, sür-mək → sür-gəc). Məsələn: Gərək hər bir işi aqlın süzgəcindən keçirəsən; O, üzgəclə üzürdü.

-ır(-ir): yat-(maq) → yat-ır, gəl(mək) → gəl-ir.

-aq(-ək): yat(maq) → yat-aq, çök(mək) → çök-ək, bat(maq) → bat-aq, döşə(mək) → döşə-k. Məsələn: Ceyrançöldə çoxlu qoyun yataqları var; Anam yayda döşəkləri günə verərdi.

Azərbaycan dilində feillərdən əşya və şəxs adı bildirən isimlər həm də sintaktik yolla mürəkkəb söz formasında düzəlir, bir və ya iki ümumi isimlə bir feili sifət birləşərək yeni söz yaradır [4, s. 127]: ağacdələn, günəbaxan, gündoğan, aşışüzən, əlüzyuyan, tezyetişən, neftayıran, cibəgiran və s. Məsələn: Susuzluqdan günəbaxanlar solmuşdu; Keçmiş həyətlərdə əlüzyuyanlar olardı.

Bundan başqa, geniş mənada əşya mənalı mürəkkəb isimlər iki eyni feilin arasına **-ha**, **-a**, **-ə** interfiksləri artırmaqla da yaranırlar: *vurhavur*, *tutatut*, *basabas*, *gethaget*. Məsələn: Toyda bir *vurhavur* başladı ki, gəl görəsən. Maşallah, onun *gəlhagəlidi*.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində feillərdən müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilərlə xeyli sayda əşya və şəxs mənalı düzəltmə isimlər yaranır və bu isimlər morfoloji, sintetik (suffiks) yollarla əmələ gəlir.

İngilis dili öz morfoloji quruluşuna görə flektiv dillər qrupuna daxil olsa da, daha çox analitik struktura malik olduğundan Azərbaycan dilində törəmə olan bu sözlər ingilis dilində, mənə yaxınlığına baxmayaraq, sadə, əslil olurlar. Məsələn: *açmaq* (to open) – *açar* (key, clue), *süpürmək* (to sweep) – *süpürgə* (broom), *yatmaq* (to sleep, to slumber) – *yataq* (bed), *soyutmaq* (to cool, to chill) – *soyuducu* (refrigerator, fridge), *burmaq* (to twirl, to screw up) – *buruq* (well), *yanmaq* (to burn) – *yanacaq* (fuel), *bölmək* (to divide) – *bölük* (crowd, group), *oynamaq* (to play) – *oyuncaq* (toy), *çürümək* – (to rot, to decompose), *çürüntü* – (humus, rotten stuff) [4]. Bir neçə feildən yaranmış əşya mənalı isim **-ing** şəkilçisini istifadə edir: *to meet* – *meeti-ing*, *to build* – *build-ing*. Məsələn: The masters were *building* nice buildings [2, s. 87].

Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də feili sifət vasitəsilə yaranan əşya mənalı mürəkkəb isimlər vardır: *washbasin* (əlüzyuyan), *woodpecker* (ağacdələn), *hat-stand* (paltarasan). Məsələn: Nowadays we bought a new *hat-stand*.

İngilis dilində feillərdən düzələn şəxs (peşə, sənət, mənsubiyyət) mənalı isimlər, əsasən, məhsuldar **-er** sözdüzəldici şəkilçisindən istifadə edir: *satmaq* (to sell) – *satıcı* (seller), *oxumaq* (to read) – *oxucu* (reader), *yazmaq* (to write) – *yazıçı* (writer), *dinləmək* (to listen) – *dinləyici* (listener, hearer), *sürmək* (to drive) – *sürücü* (driver) və s., yəni Azərbaycan dilindəki **-ıcı** (**-ici**, **-ucu**, **-ücü**) şəkilçisinin ekvivalenti **-er** şəkilçisidir. Məsələn: I *read* an interesting book – The *readers* were sitting in the hall; I enjoy to *listen* to music – All the *listeners* applauded him; That boy was *selling* silk cloth in the market – The *sellers* were tired.

Azərbaycan dilindəki digər şəkilçili şəxs mənalı düzəltmə sözlər ingilis dilində ya **-er**, ya da başqa şəkilçili sözlərlə əvəz olunur. Məsələn, *satqın* sözü ingilis dilində həm *betrayal*, həm də *traitor* kimi işlənir; *oxşar* sözü ingilis dilində həm *like*, *alike*, həm də *resembling* kimi işlənir; *çapar* arxaik sözü ingilis dilində *herald*, *messenger*, *courier* kimi, *qaçaq* arxaik şəxs adı *breaker*, *outlaw*, *fugitive* kimi tərcümə olunur. Məsələn: Everyone knew him as a *betrayal*; There are many *ruffians* in Azerbaijan; He likes to gallop horses. It was a *messenger* who brought the gospel to the village.

Azərbaycan dilində **-ha**, **-a**, **-ə** interfiksinin köməyi ilə təkrarlanan feil kökləri modelində mürəkkəb isimlər ingilis dilində çox azdır, onlar da sadə sözlərlə ifadə olunur: *vurhavur* – *brawl*, *scuffle*, *tumult*; *basabas* – *crush*, *crowd*, *yam*, *squash*; *basabas salmaq* – *to crowd out*. Məsələn: It's such a *crush* in the bus – Avtobusda bir *basabas* var ki.

Beləliklə, demək mümkündür ki, Azərbaycan dilində feillərdən əşya və şəxs mənalı düzəltmə isimlərin yaranması imkanları ingilis dilinə nisbətən daha çox və daha genişdir. Bu da

ingilis dilinin, həmçinin onun söz yaradıcılığının analitik flektiv struktura malik olması ilə əlaqədardır.

İşin elmi nəticəsi: Aparılan tədqiqat göstərdi ki, Azərbaycan dilində feillərdən konkret əşya və şəxs adı bildirən isimlər müxtəlif leksik şəkilçilərin köməyi ilə morfoloji, sintetik yolla əmələ gəlir, ingilis dilində isə bu isimlərin yaranması, iki şəkilçi (*-er* və *-ing*) istisna olmaqla, əsasən, sintaktik, analitik yolla və yaxud digər köklərdən ibarət leksik vasitələrin köməyi ilə həyata keçirilir.

İşin elmi yeniliyi: Məqalədə ilk dəfə Azərbaycan və ingilis dillərində feillərdən düzələn əşya və şəxs adı bildirən isimlərin müqayisəli-tipoloji tədqiqi aparılmışdır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalə materialından ümumi dilçilik, söz yaradıcılığı və müqayisəli dilçilik fənlərinin tədrisində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Ali məktəblər üçün dərslik / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010.
2. Məmmədova, M.H. İngilis dilinin qrammatikası. İngilis dilini orta və ali səviyyədə öyrənənlər üçün dərs vəsaiti / M.H.Məmmədova, D.N.Yunusov. – Bakı: Adiloğlu, – 2011. – 450 s.
3. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. – Bakı: Elm, – 1980. – c. 2.
4. Müasir ingiliscə-Azərbaycanca, Azərbaycanca-ingiliscə lüğət. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2016.
5. Nəsimov, V.B. Rus və Azərbaycan dillərində feili sözdüzəltmə / V.B.Nəsimov. – Bakı: Mütərcim, – 2008.
6. Sörsür, F. de. Ümumi dilçilik kursu / F. de. Sörsür. – Bakı: BDU, – 2003. – 407 s.

G.M.Guliyeva

On the Formation of Nouns with the Meanings of Subject and Person from Verbs in the Azerbaijani and English Languages Summary

The article deals with the formation of nouns with the meanings of subject and person from verbs in the Azerbaijani and English languages, and defines the common and distinctive features of the formation of these nouns in the named languages. A comparative analysis leads to the conclusion that in the Azerbaijani language the above-mentioned process is carried out in a morphological, syntactic way, while in English it is carried out mostly in an analytical way.

Key words: word formation, verb, noun, ways of word formation, identities, differences

Г.М.Кулиева

Об образовании существительных со значениями предмета и лица от глаголов в азербайджанском и английском языках Резюме

В статье речь идёт об образовании существительных со значениями предмета и лица от глаголов в азербайджанском и английском языках, определяются общие и отличительные черты образования данных существительных в названных языках. Сравнительный анализ приводит к выводу о том, что в азербайджанском языке вышеупомянутый процесс осуществляется морфологическим, синтаксическим способом, в английском же языке больше всего аналитическим способом.

Ключевые слова: словообразование, глагол, существительное, способы словообразования, тождества, различия

Rəyçi: filol.e.d., prof. N.Məmmədov

Redaksiyaya daxil olub: 16.11.2024